

Könül BÜNYADZADƏ*

AMEA, Fəlsəfə İnstitutu

Zaman haqqında düşüncələr

Xülasə

Məqalədə zaman anlayışı ənəvi yanaşmadan fərqli bir şəkildə araşdırılır. Burada əsasən zaman və ideya arasında paralellər aparılır və bunun insan həyatındakı əksi izlənilir. Araşdırmada aparıcı xətt kimi indi = ideya və sonsuzluq = ideyalar aləminin müqayisəli təhlili durur. Məqalədə əvvəlcə Şərq və Qərb filosoflarının keçmiş, indi və gələcək, zamanın üfüqi və şaquli xətt üzrə təsnifi haqqında düşüncələri təhlil edilir. Bu yanaşma, pre-insan və post-insan anlayışına, insanın Loqos və ta İlahi aləmlə əlaqəsinə də müəyyən aydınlıq gətirəcək. Məqalədə diqqət ayrılan ikinci məsələ ideya-zaman-məkan üçlüyünün təhlilidir. Burada Səlahəddin Xəlilovun “məkan zamanın en kəsiyidir” fikri ilə Anna-Teresa A.-T. Tymienieckanın “yerin ehtirası” nəzəriyyəsi ilə qarşılaşdırılacaq. Bu yanaşma insanın maddi aləmin zamanından universal zaman ölçüsünə keçiş prosesini izləmək imkanı verəcək. Bundan çıxış edərək, “məkan zaman tərəfindən məhdudlaşdırılmış ideyadır” tezisini irəli sürülür.

Açar sözlər: Zaman, Kosmos, İdeya, Nöqtə, Dairə, A.-T. Tymienieckanın, Xəlilov, Pre-İnsan, Post-İnsan

Giriş

Hər filosof, fəlsəfi məktəb inandığı və təbliğ etdiyi ideyasını mütləq müəyyən zaman-məkan çərçivəsində görüb. Zamanın əbədiyyətlə əlaqəsi əslində həmin ideyanın özünün də mahiyyətini təyin etmiş olur. Yəni müəyyən mənada zaman həmin ideyanın konturlarını bəlli edən əsas fenomenlərdən biri olur. Məsələn, Platon “Timey”də yazır ki, “zaman bir rəqəmdən digərinə hərəkət edən”, “əbədi olanın bir

* AMEA-nın müxbir üzvü, fəlsəfə üzrə elmlər doktoru.

surətidir”,¹ deməli, əbədi ola bilməz. Maraqlı anlardan biri də, zamanın yaradılmış səma ilə əlaqəli olmasıdır və keçmişin, gələcəyin sadəcə zamanın növlərinin olmasıdır və “onları əbədi mahiyyətə keçirtməklə, biz özümüz də bilmədən səhv edirik”.² Aristotel isə zamanı mahiyyətə aid bir kateqoriya kimi nəzərdən keçirir və onu davamlı, kəsilməz kəmiyyət adlandırır. Yəni sadəcə mahiyyət dəyişməzdir, zaman isə keçmiş-indi-gələcək arasında dəyişən bir hərəkətdir. Plotin zamanı sırf əbədiyyətə və ruha aid edir və belə hesab edir ki, “hər insanın ruhundakı zaman eynidir Ona görə də, zaman əbədiyyət kimi, parçalanmır”.³ Antik yunanlardan fərqli olaraq, Uzaq Şərq fəlsəfələrindən istər daosizmdə, istərsə də konfusilikdə zamana xüsusi yer ayrılır. Səbəblər müxtəlif ola bilər. Bizə görə isə, Qədim Şərq fəlsəfəsində aparıcı xətt əxlaq, müdriklik, kamillikdir, bunlar isə zaman fəvqündə duran anlayışlardır. Belə olan halda, əsas kateqoriyalar arasında zamanın yer almaması məntiqə uyğundur.

Sonrakı dövrlərdə də zaman haqqında fərqli şərhələr, iddialar səslənib və iddialar üzərində bir çox tədqiqatlar aparılıb, müqayisələr edilib. Yəni zaman çox müraciət edilən bir mövzu olmuş və aktuallığını saxlamaqdadır. Bunu nəzərə alaraq, biz yalnız öz xəttimizi izləməyə çalışacağıq – *zaman və ideya arasında paralellər aparmaq*. Haydegger hesab edir ki, qədimdən bəri zaman “var olanın müxtəlif mərhələlərinin fərqləndirilməsində ontoloji, daha dəqiq desək, ontik⁴ meyar olaraq xidmət edir: “Zamanla” var olanı (təbiət prosesləri və tarixi hadisələr) “zamansız” var olandan (məkan və ədədlərin nisbəti) ayırırlar”.⁵ Yəni biz də zamanı həm bir ideyanın varoluşu kontekstində, həm də ideyanın özü olaraq təhlil etməyi düşünürük.

Digər bir əhəmiyyətli məqam isə budur ki, araşdırmanın mərkəz xətti S.Xəlilovun zaman haqqında görüşləri olacaq və biz onlardan çıxış edərək başqa filosofların da zaman haqqında görüşlərinə işıq salmağa çalışacağıq.

¹ Plato. *Timaeus*, 37d. *Complete Works* by Plato. Ed. John M. Cooper. Cambridge: Hackett Publishing Company, 1997. 1224-92. Print.

² Yenə orada, 37e.

³ Plotinus *Enneads III*, 7, 8 Trans. A.H. Armstrong. Harvard University Press, 1967. Print.

⁴ Haydeggerə məxsus termdir, varlığın nizamını bildirən ontolojiden fərqli olaraq, mahiyyətin nizamına aiddir.

⁵ Heidegger, Martin, *Being and Time*, Trans. J. Macquarrie & E. Robinson. Oxford: Blackwell, 2001, s. 39.

Zaman və ideya – nöqtə və an

Zaman çoxölçülü bir məfhumdur və fərqli dünyagörüşlərində bu ölçülərdən biri ön plana keçir. Məsələyə tam şəkildə baxmaq üçün isə bunların hamısı bütöv şəkildə baxılmalı və iki fakt mütləq diqqət mərkəzində durmalıdır: a) zamanın təyinedicisi insandır, b) insan ilahi və maddi varlıqdır.

Fəlsəfə tarixində fərqli zaman bölgələrinə rast gəlmək mümkündür. Ümumiləşdirilmiş şəkildə bu bölgünü üfüqi və şaquliyə ayırmaq olar. Belə ki, əgər üfüqi bölgüdə zaman dünən – bu gün – sabaha ayrılırsa, şaquli bölgü maddi dünyanın fəvqündəki prosesləri ehtiva edir. Və təbii ki, hər bir bölgünün öz yanaşma tərzinə və təhlili vardır. Məsələn, şaquli bölgünün ən tanınmış müəllifi kimi Molla Sədranın müəllimi Mir Damədin adını çəkmək olar. Onun bölgüsünə görə, “sərməd – ancaq Allaha aid olan zamansızlıq, dəhr – ancaq ilahi aləmdə, maddi dünyanın fəvqündə var olanların Meta-zamanı və zaman – maddi dünyaya məxsus zaman”. Onu da əlavə edək ki, Mir Damədin zaman haqqında görüşlərini şərh edən İzutsu vurğulayır ki, bu bölgü İbn Sinanın “Tə`liqat” əsərində də mövcuddur¹.

Bunlarla yanaşı daha bir zaman bölgüsü də vardır ki, bizim araşdırmamız məhz onun üzərində qurulmuşdur: üfüqi zamanın hər anının şaquli prizmadan təyini. Bu bölgüdə artıq dünən və sabah yoxdur, yalnız bu gün, hətta indi var – biröçlü müstəvinin bir nöqtəsindən çoxölçülü fəzaya keçid var. Məsələn, Haydegger yazır ki, zaman keçmiş, gələcək və hazırkı vaxtın vəhdətidir.² Eyni fikrə Səlahəddin Xəlilovda da rast gəlmək mümkündür: “Hər bir *indi* (an) keçmiş və gələcəyi özündə saxlayır. (Necə ki, hər bir hüceyrə orqanizmin bütün strukturunu özündə saxlayır).³ İlk baxışda oxşar görünən bilən fikirlər arasında əhəmiyyətli fərq vardır. Haydeggerə görə, zaman insansız mövcud deyil, bu, məhz İnsana əzəldən verilmiş bir vəhdətdir, çünki “həmişəki kimi, mən *özüm* olan varolanın ontoloji strukturu ekzistensiyasının özlüyündə mərkəzləşib”.⁴ Yəni zamanın hesab nöqtəsi insandır. Xəlilov da zamanın mərkəzinə insanı qoyur: “Keçmiş – əvvəli bəlli olmayan, amma sonu sanki bəlli olan; gələcək – sonu bəlli olmayan, amma əvvəli sanki bəlli olan bir

¹ Toshihiko Izutsu, *Introduction // Mir Damad, Al-Qabasat*, McGill University, Montreal, Canada, Tehran: 1977, (in Arabic), s. 6

² Heidegger, *Being and Time*, s. 163-164.

³ Xəlilov, Səlahəddin, “İdeya və maddi təcəssüm”, *Fəlsəfə və sosial-siyasi elmlər* 1-2 (2003), s. 176.

⁴ Heidegger, *Being and Time*, s. 381.

qeyri-müəyyənlikdir. İndinin isə əvvəli də, sonu da sanki bəlli imiş”.¹ İndini və beləliklə də keçmişin və gələcəyin müəyyən bir hissəsini bəlli edən insan – Məndir. Lakin əgər Xəlilova görə, keçmiş və gələcək özlüyündə sonsuzdursa, Haydeggerə görə, zaman aspektində varlıq “özünün ekstatik-üfüqi quruluşuna görə, “dünyada” vardır”.² Bununla belə, bizim məqsədimiz diqqəti daha vacib bir detala yönəltməkdir: Haydeggerin *indi*-si maddi dünya çərçivəsində keçmişini və gələcəyi özündə ehtiva edirsə, Xəlilovun *indi*-si bu zamana, yəni maddi dünyaya aid olsa da, potensial olaraq şaquli zaman bölgüsünü – ilahi zamanı da ehtiva edir, çünki onun insanı bu maddi dünya ilə məhdudlaşdırır, onun idrak yolu ilahi aləmə açıqdır. Başqa sözlə desək, Haydeggerin *indi*-si şaquli bölgü və deməli, çoxölçülü fəzaya keçid üçün bağlıdır, Xəlilovun *indi*-si – açıq.

Bölgüdən asılı olmayaraq, zaman əsasən bir axın kimi təsvir olunur. Yəni zaman bir xətdir. Daha yaxından baxanda xəttin ayrı-ayrı nöqtələrdən ibarət olması məlum faktdır. Eyni fakt zaman üçün də keçərlidir. Əslində ümumi zaman anlayışının günlərə, dəqiqələrə, saniyələrə və daha kiçik ölçü vahidlərinə bölünməsi yenilik deyil. Məsələn, Hegel “zamanı məkanın həqiqəti” olaraq qəbul edir, məkan isə, Haydeggerin ifadələri ilə desək, “bir-birindən kənar laqeyd olan nöqtələrin çoxluğu”.³ Yəni zaman xəttinin nöqtələrdən ibarət olması mübahisə yaratmır. Lakin məsələyə bir də başqa kontekstdən baxaq. Səlahəddin Xəlilov *indi*-ni bir an adlandırır. Deməli, nöqtə olan *indi*-dir. Belə olan halda, nöqtələr xətt yaratdığı kimi, *indi*-lər də zamanı yaratmalıdır: “Hər gün əvvəlki günlərin, illərin və bütün ömrün üzərində də qurula bilər (və qalan ömür üçün körpü, ara qat, körpüc ola bilər), hər şey sıfırdan da başlaya bilər. Günlər toplanırsa da bilər, yan-yanı da düzülə bilər. Toplanan günlər bütöv aylara, illərə, qərirlərə gətirib çıxarır. Kəsilmə yoxdursa, vahid, bütöv bir ömürdən, öz siması, istiqaməti, amalı olan davamlı bir prosesdən danışmaq olmaz”.⁴ Bütün xətt-zaman indilərdən ibarətdirsə, bəs keçmiş və gələcək? Xatırladaq ki, zamanın təyinedicisi insandır və məhz insanın diqqəti, münasibəti sayəsində müəyyən an aktivləşə, *indi*-ləşə bilər. An – zaman xəttində aktiv nöqtədir, özündən əvvəlki artıq passivləşmiş, özündən sonrakı isə hələ ki, passiv

¹ Xəlilov, Səlahəddin, “Hər insanın üç dünyası” *Fəlsəfə və sosial-siyasi elmlər* 1 (2011), s. 203

² Heidegger, *Being and Time*, s. 417.

³ Yenə orada, s. 481.

⁴ Xəlilov, Səlahəddin. “Ömür.” *Fəlsəfə və sosial-siyasi elmlər* 1 (2009), s. 170.

nöqtədir. Nəzərə alsaq ki, nöqtə həm də cismin ən kiçik hissəsi, daha doğrusu, onun mahiyyətinin nüvəsidir, onda məsələyə daha aydın bir baxış bucağı açılar.

Kant “özündə şey”i izah edərkən bildirir ki, “əgər bizim subyektiv keyfiyyətlərimizi məhv eləsək, onda məlum olar ki, təqdim olunan obyekt ona aid edilən hissi zahiri təsvirdə heç bir yerdə rast gəlinmir və heç gəlinə də bilməz, çünki məhz bizim subyektiv xüsusiyyətlərimiz onun formasını bir hadisə kimi təyin edir”¹. Deməli, Kanta görə, nöqtə (ideya) bizim subyektiv hisslərimizin təyin etdiyindən nə isə başqa bir şeydir. Belə olan halda, istər-istəməz iki paralel dünya anlayışı ortaya çıxır. Biri mənim hisslərimin təyin etdiyi şeylər ki, həqiqətdən uzaqdır, biri də ümumiyyətlə mənim aqlımın və hisslərimin müəyyənləşdirə bilmədiyi şeylər ki, həqiqətdir. Qısa desək, biz yalanlarla oturub-dururuq, yalan dünyada yaşayırıq. Hətta bizim *indi*-miz də yalandır, çünki onu hisslərimiz təyin edir. Burada müəyyən mənada Platonun zaman əbədiyyətin bir modelidir fikri yada düşür. Lakin Platon görə, bu modellər (noumenlər) əsl orijinal nümunəyə apara bilir. Xəlilov da “özündə şey” termini işlədir, lakin fərqli kontekstdə. Xəlilova görə, “özündə şey” paralel bir məkanda deyil, sadəcə qaranlıqdadır və işıqlanmasını gözləyir və burada insan hissləri aparıcı olmaya da bilər: “Maddi gerçəkliyin dərk olunması ilk baxışda insan tərəfindən qabaqcadan planlaşdırılmamış ola bilər. Yəni insan naməlum bir hadisəni müşahidə etməklə, ona aid olan məlumatları toplamış olur. «Bu məlumatları insan özü qabaqcadan seçmir». Məlumatı verən hadisədir. Lakin qaranlıqdan (qaranlıq hadisədən – «özündə şey») məlumat almaq mümkün deyil, – əvvəlcə onu işıqlandırmaq lazımdır. İnsan nəyisə dərk etməyə çalışarkən, diqqətini ona yönəldərkən, fikrini ona fokuslayarkən əslində öz potensial ideya sistemindən ancaq birini – diqqətini yönəltdiyi hadisəyə adekvat olan ideyanı canlandırır. Və əslində özü həmin ideyaya çevrilmiş olur, cismani dünyada itmiş olur”². Deməli, insan diqqətini – hisslərini və ya idrakını – müəyyən bir hadisəyə yönəltdiyi zaman onu qaranlıqdan çıxartmış, “ışıqlandırmış” olur. İlk baxışda, Xəlilovun “qaranlıq nöqtələri” müəyyən mənada Hegelin “laqeyd nöqtələrini” xatırladır. Bundan başqa, hər ikisində zaman varlıq və heçlik arasında bir keçiddir. Lakin Xəlilova görə, qaranlığın işıqlanması nöqtənin potensialının üzə çıxmasıdır – varlıq zəncirinin davam

¹ Kant, Immanuel. *Critique of Pure Reason*. Ed. Pual Guyer and Allen W. Wood. Cambridge: Cambridge University Press, 1998, s. A44/B62

² Xəlilov, Səlahəddin. “İnsan – Matrisa” *Fəlsəfə və sosial-siyasi elmlər* 4 (2004), s. 116-117.

etməsidir, Hegelə görə, laqeydliyin canlanması zamanın məkanı inkarı etməsidir və ümumiyyətlə zaman “inkarı inkardır.”¹

Beləliklə, *indi* insanın aktivləşdirdiyi, işıqlandırdığı andır, nöqtədir. Onun əvvəli də, sonrası da qaranlıqdadır. Biri (keçmiş) artıq bir dəfə işıqlandırılıb, öyrənilib, digəri (gələcək) isə hələ öz növbəsini gözləyir. Maraqlıdır ki, bəzən insan öz keçmişini xatırlayanda, yaxud gələcək üçün hansı isə planlar quranda və artıq həmin günləri öz təxəyyülündə canlandıranda, onun *indi*-si də dəyişmiş olur. Hegelin fikirlərindən nəticə çıxardan Haydegger yazır: “Zamanın varlığı **indi**-dir; hər **indi** “*indi*” artıq olmadığına görə, deməli, hazırki **indi** hələ var *deyil*, o həm də yoxluq kimi götürülə bilər”. Zaman “əyani” varoluşdur, yəni düşünülen bir keçid deyil, birbaşa **indi** sırasında özünü təqdim edir”.² Səlahəddin Xəlilov *indi*-ni hissi və epistemoloji baxımdan dəyərləndirir: “«*İndi*» daha çox dərəcədə hissin canlı olması ilə bağlıdır. Bir il bundan əvvəl baş vermiş hadisə də, əgər onun haqqındakı təəssüratlar canlıdırsa, deməli «*indi*»dir. Bir saat bundan əvvəl baş vermiş hadisə isə, əgər daha yaşanmırsa, yəni onun təəssüratı itibsa və ancaq hafizədə – fikir faktı kimi qalırsa, bu – keçmişdir”. Başqa sözlə desək, insan öz zaman oxunda azaddır. Düzdür, onun cismani varlığı azad deyil və yalnız bu an nəyi isə dəyişmək iqtidarındadır. Xəlilova görə zaman oxunda bir inkar yoxdur, eyni zamanda, yoxluq da yoxdur və məhz bu səbəbdən keçmişə qayıtmaq, gələcəyə səyahət etmək mümkündür. Bununla belə, burada çox əhəmiyyətli bir detal vurğulanmalıdır, çünki ruhani və maddi məkanlar arasında inkar açıq-aşkar müşahidə edilir. Bununla belə bir daha təkrar edək ki, heç bir inkar yoxdur, çünki *ruhani və maddi ölçülərin hər birinin öz zaman-məkanı var*. Hətta bu iki fərqli ölçülər bəzən bir-birinə kiçik təsirlər də göstərə bilər. Səbəb isə bundadır ki, əvvəla zaman və məkan bir-birindən ayrı deyil, bir-birini tamamlayan kateqoriyalardır, ikincisi, Hegelin iddia etdiyi kimi, zaman burada ilkin və aparıcı deyil, ilkin olan onun üzərinə işıq salan və həmin anı – *indi*-ni aktivləşdirən qüvvədir. Əslində bu qüvvənin xarakteri və mahiyyəti də mübahisə doğuran bir məsələdir: qüvvə zamanın özünəmi aiddir, yoxsa bu qüvvə kənardadır; kənar qüvvə insandırsa, ona işıq salan insanın təfəkkürü, yoxsa hissləridir; nəhayət, bu kənar qüvvə ümumiyyətlə ilahi bir qüvvədirmi?

¹ Heidegger, *Being and Time*, s. 482.

² Yenə orada, s. 481.

Kanta görə, özündə şeylər insanın onlara verdiyi keyfiyyətlər sayəsində “görünür”. Xəlilov İslamdan gələn bir təsirlə fərqli mövqə qoyur ortaya: özündə şeylərin işıqlanması yalnız insan iradəsindən asılı deyil. Yəni özündə şeylər – qaranlıq nöqtələr insan təfəkkürü və hissləri xaricində də forma və mahiyyət qazana bilər. Bu proses bir zaman daxilində baş verir. Hegelə görə, ruh özlüyündə qeyri-kamildir və məhz bu zamana ehtiyacı var. Burada zaman ona kamillik verən yox, onu kamilliyə aparan qüvvədir. Müəyyən mənada bu fikirlər Platonu xatırladır. Kontekstə uyğun səsləndirsək, zaman insanı özündə şeyə doğru aparır. Xəlilovun görüşlərindən çıxarılan nəticəyə görə isə aparıcı qüvvə zaman deyil, daha yüksək bir iradədir. Lakin burada haqlı olaraq irad yaranır: zaman ancaq kamilə aparsaydı, onda müəyyən müddətdən sonra hər kəs kamil olardı. Halbuki, bunun belə olmadığını real şahidləriyik. Yəni, tənəzzül, aşınma kimi proseslər də mövcuddur. Və burada zaman onu orijinala yaxınlaşdırmaq əvəzinə, ondan uzaqlaşdırar. Deməli, insan öz zaman oxunda ilahi aləmdən təcrid olunmuş şəkildə yaşayarsa, o, məhdud maddi dünyanın fəvqünə qalxa bilməz. Belə olan halda isə, insan sanki yalnız birölçülü müstəvidə mövcud olur – düz xətt boyunca ancaq bir istiqamətdə hərəkət edir. İlahi aləmlə əlaqəsini qoruyan və bu vasitə ilə zamanın şaquli xəttinə keçə bilən insan yeni bir ölçüdə yaşamaq imkanı qazanır, yəni çoxölçülü fəzaya keçir və bu vasitə ilə oranın da həqiqətlərindən agah ola bilər.

Yaradan və yaradılmış arasındakı əlaqə iki cürdür: yuxarıdan aşağı – yaradılış prosesi və aşağıdan yuxarı – idrak prosesi. Birinci halda, sonsuz ideya aləmindən bir nöqtə-ideya ilahi iradə ilə zaman xəttinin başlanğıcına çevrilir. Bu o deməkdir ki, ideya ilə sinxron olaraq nöqtə-an da canlanır, həmin anda işıqlanan həmin ideya aktivləşir və sükunət halından çıxır. Anlar yanaşı düzülərək xətti yaradır və bir insanın ömrü başlanır: yalnız ona xas ideya və fərdi zaman oxunda. Bu xətt maddi dünyaya qədər uzanır və bundan sonra zaman da, ideya da fərqli müstəviyə keçir – ikinci əlaqə üçün zaman xəttinin başlanğıcı qoyulur. Burada nöqtələrin işıqlandırılması artıq müəyyən təfəkkür səviyyəsindən sonra həm də insanın öz səlahiyyətlərinə keçir. Yəni birölçülü düz xətt üzərindəki hər hansı an – ideya işıqlanmaqla təkrar yuxarıya doğru hərəkət edə bilər.

Belə olan halda, “indi nədir?” sualına təkrar dönək. *İndi – aktivləşmiş ideyadır.* Hər ideyanın öz zaman həddi var. Bu səbəbdən zaman oxu həm də ideyaların sıralanmasıdır. *Zamanın gedişini də, onun sürətini də təyin edən ideyadır. İndi hazırkı zaman deyil, məhz ideyalar sırasında aktivləşmiş olanıdır.* Bu, hazırkı zaman-

da da ola bilər, keçmişdə də, gələcək də. Daha geniş miqyasda götürsək, ömür bir ideyanın-insanın bəlli bir zaman və məkan daxilində əbədiyyət nisbətində aktivləşməsidir.

Ömür – fərqli anların açılış qanunauyğunluğu

Yaradılmışlar arasında öz zaman oxunu dərk edə bilən yalnız insan olduğuna və bu proses ömür adlandırıldığına görə, biz də öz təhlilimizi ömür kontekstində davam edəcəyik.

Beləliklə, ideyalar aləmində İlahi iradə ilə müəyyən bir ideya və ya nüvə digərləri arasında fərqləndirilir, növbəti aləmdə (rübubiyyətdə) ona ruh verilir və onun maddi dünyaya tərəf enişi başlanır. Enmək deyəndə biz səma və yer nisbətindən daha çox kamil-naqis nisbətini nəzərdə tuturuq. Maddi dünyada isə ideya fərqli mövcudluq ölçüləri qazanır. Yəni ideyalar aləmindən qopan bir ideya eyni zamanda əbədiyyətə aid bir an olaraq öz ömrünü yaşamağa başlayır.

Təsəvvüfə görə, yaradılış prosesi iyerarxik sistemin ikinci mərhələsindən – vəhdaniyyət aləmindən başlayır – təkdə çoxluğun ehtiva olunduğu aləmdən. Əhəd – Allahın Zatı bu sistemin fəvqündədir. Kəsət dünyasındakı adlar, sifətlər növbəti aləmə – rübubiyyət aləminə ideyalar şəklində tənəzzül edir. Ayanı sabitə – sabit mənbələr adlandırılan bu ideyalar sonsuz saydadır və heç də hamısı reallaşmır, sonrakı mərhələyə yalnız bəziləri keçir. Onlardan yalnız Yaradanın “Ol” əmrini eşidənlər həyat hüququ qazanır. Başqa şəkildə desək, sonsuz sayda nöqtələr arasından yalnız İlahi iradənin əmri ilə seçilən və işıqlanan nöqtəyə yoluna davam etmək imkanı verilir. Və bundan sonra o nöqtə şəhadət aləminə doğru yönəlir – növbəti aləmlərdə ona ruh, forma verilir, nəhayət maddi dünyada doğulur. Burada vurğulanmalı olan daha bir əhəmiyyətli məqam isə budur: *hər bir yaradılan yalnız bir ideyadan deyil, ideyalar kompleksindən – əsas ideya və köməkçi ideyalardan ibarətdir*. Məsələn, bir masanın ideyası taxtanın, rəngin, mismarın, daşdığı funksiyanın və s. ideyaların toplusudur. Və bu ideyaların hər biri öz həyatını yaşamağa olar. Səlahəddin Xəlilov yazır: “Nə vaxtsa eyni məkana gətirilmiş, əlaqələndirilmiş və vahid yekun hadisədə birləşmiş hadisələr toplusunda”, yaxud “yekun hadisənin əmələ gəlmə prosesinin özündə” əsas ideya “zamanca dayanıqlı olan və stabillik

dərəcəsinə keçə biləndir”.¹ Bunun daha bariz nümunəsini musiqidə görmək mümkündür: bütün musiqi boyu digər notlar nüvə adlandırılacaq biləcəyimiz bir sabit not ətrafında gəzişir, qalxır, düşür. Məsələn, bütöv muğamı bir notla təyin etmək heç də təsadüf deyil – məhz həmin not bir növ nüvə rolunu oynayaraq, digərlərini öz ətrafına toplayır və sonda bitkin əsər yaranır. Bütöv varlıq – musiqi əsəri nöqtələrdən və onlar arasındakı əlaqədən ibarət olur. Yəni məhz zamanca stabil olan ideya – əsas, bir-birini əvəz edən ideyalar isə sadəcə onun təcəssümünü reallaşdırmalı olan *köməkçilərdir*. Yəni ilk nüvə əsas sütun, mahiyyət olaraq qalır.

Dediklərimiz bir prosesdir və bəlli bir zaman – ilahi zaman içində baş verir. Maddi dünya yaradılış iyerarxiyasının sonuncu mərhələsidir və buranın öz zaman ölçüləri var. Burada təzahür etmiş ideyalar fərqli ömür sürür, yəni onların varolma müddəti, həmin ideyanın işıqlanması müddəti də fərqli olur. Mir Damədin terminləri ilə danışsaq, onlar dəhrdə yaşayır. Bununla belə, aralarındakı çox ciddi fərqlərə baxmayaraq Mir Damədin qeyd etdiyi hər 3 növ bir-birindən ayrı-təcrid olunmuş halda deyildir: “Dəyişənin dəyişənə nisbəti zamandır, dəyişənin sabitə nisbəti dəhrdir, sabitin sabitə nisbəti sərməddir”.² Yəni yuxarıdakı özündən aşağıdakıları ehtiva edir: sərməd – dəhr və zamanı, dəhr isə ancaq zamanı. Necə ki, maddi dünyanın zaman oxunda böyük özündən kiçiyi ehtiva edir, eləcə də şaquli zaman oxunda üstdəki altdakından daha geniş ehtivalıdır. Üfüqi bölgüdə ən kiçik vahid saniyədirsə (ondan kiçiyinə də saniyə deyilir), şaquli bölgüdə ən kiçiyi və məhdudu zamandır. Əslində, islam fəlsəfəsində bu cür iyerarxiya artıq mövcuddur. Sührəvərdi eyni versiyanı işıqla (nurla), peripatetiklər sudur (emanasiya) nəzəriyyəsi ilə, sufi mütəfəkkirlər isə ələmlərin düzülüşü ilə eyni hikməti fərqli dillərdə çatdırıblar. Məhz bu səbəbdən İzutsu Mir Damədin nəzəriyyəsinin həm ontoloji, həm də qnoseoloji mahiyyətə malik olduğunu vurğulayır. Biz isə zaman və ideyanın vəhdətindən çıxış edərək öz növbəmizdə bildirək ki, ideyanın emanasiya prinsipini həm də zamana aid etmək mümkündür. Bunun ən gözəl müqayisəsini isə, Sührəvərdinin işraqilik fəlsəfəsi ilə aparmaq mümkündür. Hər aşağı mərtəbə özündən üstdəkinə nisbətə naqisdir, aşağıdakına nisbətə isə kamil. Naqis işıq daim üstə – kamil işığa can atır, ona aşıqdır. Eləcə də, əbədiyyətdən maddi və məhdud müddətə qədər gələn yolda zaman müəyyən yol keçir və aşağı mütləq yuxarıya möhtacdır. Ən vacibi isə, aşağı endikcə əgər işıq azalır və buna görə də qaranlıq artırdısa, zaman oxunda müddət

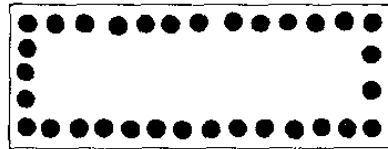
¹ Xəlilov S., “İdeya və maddi təcəssüm”, *Fəlsəfə və sosial-siyasi elmlər* 1-2 (2003), s. 128.

² Mir Damad, Muhammad Baqir, *Al-Qabasat*, Montreal: McGill University, 1977, s. 105.

uzanır, daha dəqiq ifadə etsək boşluqlar artıq. Sührəvərdinin fəlsəfəsindən nəticə çıxardan S.Xəlilov belə qənaətə gəlir ki, “ancaq işıq var, qaranlıq işığın yoxluğudur.” Biz isə öz növbəmizdə *zaman oxunda da canlı anlar var və boşluq həmin anların yoxluğudur* iddiasını irəli sürə bilərik. Belə ki, müəyyən mənada işıq ideya ilə və onu öz növbəsində anla eyniləşdirsək, onda qaranlığı da ideyasızlığa və boşluğa bənzədə bilərik. Bu boşluqlar (qaranlıq) nə qədər çox olursa, zaman bir o qədər mürəkkəbləşir və uzanır (seyrəlir).

Qeyd etdiyimiz kimi, bütün yaradılmışlar, yəni zaman xəttinin üstündə yer alan varlıqlar arasında yalnız insan fərqlidir. Əvvəla, məhz insan öz idrak qabiliyyətinə görə öz ömrünü, ona verilmiş müddəti dərk olunmuş şəkildə başa vurmaqla yanaşı, həm də əsas ideyasının ilk anına geri dönmək imkanına və qüdrətinə sahibdir.

İkincisi, yalnız insan özü də bir yaradıcı olduğuna və öz ideyalar aləminə malik olduğuna görə, öz mənəviyyəti miqyasında ilahi yaradılış prosesinin kiçik modelini yarada bilir – *bəşəri yaradıcılıq*. Yəni Yaradanın yerdəki xəlifəsi olaraq, o, özü də ideyaları kompleksləşdirə, yeni strukturlar irəli sürə bilir. Bu səbəbdən, S.Xəlilov yazır ki, insan “matrisadır. Konkret götürdükdə isə, insan – an ərzində kimdirsə, o–dur”. Bu anlar dayanıqlı ola da bilər, olmaya da. Məhz matrisa olduğuna görə də, zamandan dəhrə keçə bilir, özündə müxtəlif anları ehtiva edə bilir. Dəhr isə, Mir Damədin dediyinə görə, zaman və sərməd arasında keçiddir və “Zamanda deyil, zamanla bərabər var olan” dəhr hər bir şeyin sonsuzluqda davamıdır.¹

Üçüncüsü, yalnız insan ilk baxışda eyni görünən anları – nöqtələri bir-birindən fərqləndirmək, onların mahiyyətini açmaq və anlamaq qüdrətinə malikdir. Yəni zaman xəttinin eyni görünən nöqtələri arasında Haqq olanı – dəhrə keçid olanı görə bilir. Bəli, əslində, ilk baxışda anlar-nöqtələr bir-birinə bənzəyir. Həllac Mənsur da nöqtələrin bir-birinə bənzədiyini və onlardan yalnız birinin Haqq olduğunu yazır (*sxem 1*).

Bununla belə, aralarındakı oxşarlığa baxmayaraq, onların eyniyyəti mübahisəli məsələdir. Çünki hər birinin öz məzmunu və mahiyyəti var və bunu ancaq hə-

¹ Mir Damad, Muhammad Baqir, *e.ə.*, s. 101.

min nöqtə açılarda bilmək olur.¹ Əslində, onların bir-birinə adekvat olmadığını ömür yolunda daha aydın görmək mümkündür. Qeyd etdiyimiz kimi, insan özü öz həyatının ayrı-ayrı anlarını canlandırmaq qüdrətinə malikdir. Onun həyatının zaman oxunda hər hansı bir an canlanır və sanki öz həyat yolunu başlayır. S.Xəlilov yazır: “Əslində, günlərdən deyil, ömrün bütöv parçalarından söhbət getməlidir. Ömür ancaq idealda tam-bütöv ola bilər. Ömür birölcülü deyil, çoxölçülüdür. Onun müxtəlif rakursları var. Hər rakursun öz ömrü...”² Filosofun sözlərində bir faktın üzərində xüsusi dayanaq. Bəli, məhz düzgün “kəşf olunmayan” nöqtə əsas ideyanın ömrünü parçalayır, yarıda qırır, boşluqlar yaradır. Halbuki məhz doğru canlandırılan nöqtə onun ömrünü davam etdirir, tamamlayır.

Bəli, ömrün ayrı-ayrı məqamları bəzən qəfildən, bəzən də planlı şəkildə çanlandırılır və ömür içində “ömürçüklər” yaşanır (*sxem 2*). Və Xəlilovun dediyi kimi, “Günlər toplanmırsa – ömür elə birgünlükdür, yəni bütöv ömür də yoxdur, ömürçüklərin yan-yana yığılıdır”³.

Deyilən məsələdə daha bir vacib anı təkrar vurğulayaq: kənardan düz xətt kimi görünən həyat xətti daha yaxın rakursdan baxanda heç də yekcins deyil. Belə olan halda, hər hansı bir günün daha sürətlə getməsinin, bəzi günlərin isə sonsuz olmasının səbəbləri də açılır. Bəzən bir gün, hətta bir saat bitmək bilmir, bəzən də aylar-illər su kimi axıb gedir. Xəlilov yazır: “Yoldan azmaq və yenidən yola qayıtmaq üçün əlavə vaxt keçir. Və bəzən «əsas yoldan» uzaqlaşma, «azma» elə uzun müddətli ola bilər ki, ilk məqsəd, böyük plan və s. tamamilə tərk edilmiş olar”⁴. Yenə bir sual yaranır. Əgər insan öz zaman xəttini idarə edə bilirsə, onda daha gözəl anlarını uzada, dəhşətli məqamları yox edə bilməzmi? Xeyr, bacarmaz. Həmin anı tez-tez *indi*-yə çevirə bilsə də, yaxud indi-dən uzaqlaşdırsa da, onu uzatmaq, yaxud tamamilə yox etmək onun iradəsində deyil. Xatırladaq ki, günlərin idarəsi yalnız insandan asılı deyil və hər an həm də əbədiyyətin – ilahi zamanın bir hissəsidir. Və insan yalnız məhdud zaman kəsiyində deyil, meta-zamanda da var ola bilər, ol-

Sxem 2

¹ Hallaj, Abu'l-Mugis Husein Mansur, *Kitab at-Tawasin*, Ed. L.Massignon. Paris: 1913, s.21.

² Xəlilov, Səlahəddin, “Ömür” *Fəlsəfə və sosial-siyasi elmlər* 1 (2009), s. 171.

³ Yenə orada.

⁴ Yenə orada.

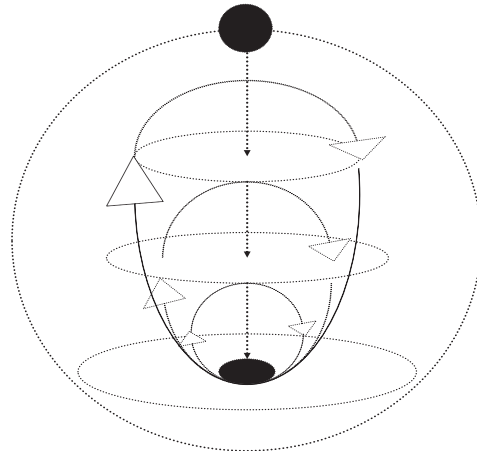
malıdır. Bunun üçün isə əsas trayektoriyadan yayınmamalıdır. Digər tərəfdən, insan həm də maddi varlıqdır axı və onun qanunları ilə yaşamaq məcburiyyətindədir.

Nöqtədən dairəyə – andan əbədiyyətə

Təsəvvüf fəlsəfəsinə görə, insanın düşüncə trayektoriyası çevrə xarakterlidir və insanın idrak prosesinin sonu başlanğıcı ilə birləşməlidir ki, proses tamamlansın və yeni mərhələ başlasın. Bir çox filosofun da fikrinə görə, zaman da çevrə boyunca irəliləyir. Məsələn, Aristotel deyir ki, “zaman rəqəmlərin qanununa müvafiq olaraq çevrə boyunca qaçır”. Biz yaradılış prosesini – ideyanın təzahürünü zamanla eyniləşdirdik. Əgər insanın idrak prosesi yaradılış prosesinin əks istiqamətdə izlənməsə, onda deməli, bu prosesdə zamanı da izləmək mümkündür. Artıq bu dəfə idrak prosesi kontekstində, yəni insan mövqeyindən.

İdrak trayektoriyasını əks etdirən sxemimiz (sxem 3) əsasında daha geniş izaha keçək. Onu da qeyd edək ki, bu, yalnız bir insanın inkişaf xəttini, ömür yolunu əks etdirir.

Sxemdə ən üst nöqtə Vəhdaniyyət aləmidir – kəsrətin (çoxluğun) Vahiddə ehtiva olduğu aləm. Oradan bir nöqtə-ideya növbəti aləmə enir və orada Yaradandan “Ol” əmri almaqla şəhadət – maddi aləmə qədər gəlir. Ən aşağı nöqtə insandır – həm ideyalar kompleksi, həm öz ideyalarını açmağa, yenilərini

yaratmağa qadir olan yaradıcı, həm də ilk mənbəyinə cazibə hiss edən yaradılan. Hər iki nöqtəni birləşdirən vertikal xətt ideyanın eniş xəttini göstərməklə yanaşı, həm də ilahi zamanı göstərir – düz və qısa. Yəni Mir Damədin fəlsəfəsinə uyğun ifadə etsək, vertikal xətt – dərdir. Bu xətt həm də tək ideyanın daşıyıcısıdır, çünki yuxarıdakı təhlillərimizdən alınan nəticəyə görə, məhz zaman ideyanın daşıyıcısıdır və hər mərhələnin zamanı özünə müvafiq ideyanı ehtiva edir.

İnsanın idrak prosesi əvvəlcə yalnız maddi aləmi ehtiva edir – ən kiçik dairə. Daha sonra idrak qabiliyyətini artırma bilərsə, maddə fəvqünə – çoxölçülü fəzaya qalxa bilər – ta ilk nöqtəyə qədər. Bir daha vurğulayaq ki, ilk nöqtə Əhəd deyil, Vəhdaniyyət aləmidir. Yəni dəhr sərmədə bir keçid olsa da, insan yalnız özünün ilkin nöqtəsinə qədər ucala bilər, o isə dəhrdədir. Yeri gəlmişkən, burada çox vacib bir sual yaranır: nə üçün çevrə?

Hər şeydən əvvəl, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi insan (eləcə də ətrafında hər şey) bir tək sadə ideyadan ibarət deyil. Olsaydı, onun idrak prosesi gəlmiş xəttə geri dönüş olardı – vertikal boyu düz xətt. Məhz ideyalar kompleksindən ibarət olduğuna, yəni özündə bir çox ideyaları daşıdığına görə, həm əsas ideyanı görmək çətin olur, həm də onun idrakı kənara – köməkçi ideyalara doğru meyillənir. Eyni zamanda, əsas aparıcı ideyada özünün ilk mənbəyinə bir cazibə olduğuna görə xətt müəyyən məsafə aralanandan sonra əyilməli, geri dönməli olur. Xəlilov yazır: “Mərkəzə qaçma qüvvəsi yolu əyir. Əgər haradasa daha yaxın bir mərkəzdən güclü cazibə olarsa, insan bu qüvvənin təsiri ilə (müvəqqəti olaraq) yolunu dəyişə bilər. Lakin yaxın məsafədəki cazibə mərkəzinin radiusu kiçik olduğuna görə, bu yolu qısa müddətdə fırlanıb (başına vurub) yenə həmin nöqtəyə qayıtmaq mümkündür. Yoldan azıb qayıtmaq... Bu, əslində, Əbu Turxan təlimində irəli sürülən qısa qapanma hadisəsidir. Lakin əgər yaxındakı güclü cazibə mərkəzinin təsiri ilə baş verən proses hansı isə maneələr üzündən tamamlana bilmirsə, başlanğıc nöqtəyə qayıdış ləngiyir və bəzən trayektoriyasının tamamilə pozulması, istiqamətin dəyişilməsi ilə nəticələnir.¹ (Sxem 2-də qırıq xətlərlə çəkilmiş oxlar bunu ifadə edirdi)”. Qeyd etmək lazımdır ki, Mövlana (eləcə də digər sufi mütəfəkkirlər) insanın öz ilk nöqtəsinə qayıtmaq istəyini “vətən” həsrəti adlandırırlar. “Məsnəvi”də deyilir:

*“Əslindən, vətəmindən uzaqlaşmış olan kimsə,
Orada keçirmiş olduğu zamanı təkrar arayar.”*

Yəni hər düşüncəli varlığın öz ilk mənbəyinə can atması onun daxilindən, ilkin quruluşundan irəli gəlir. Başqa sözlə desək, varlıq öz həqiqi ideyasını dərk etmək üçün o ideyanı daşıyan həmin *indi*-ni təkrar yaşamaq, canlandırmaq istəyir. Oxşar fikir Amerika filosofu Anna-Tereza Timiniečkada da var. Onun fikrinə görə, canlı varlıqlar “həyatdan öncəki dünyaya, daha əvvəl daşdığı bir mahiyyətə can atır. “Yerin ehtirası” (*Passion of the Earth*) adlandırdığı bu məfhumu filosof belə

¹ Yenə orada, s.171.

izah edir: “Canlı varlıqları görünür ki, özü ilə Ana Yerə (torpağa) məxsus olan həyatdan öncəki sxemi və həyatın zəruri şərtlərini daşıyır. Bu əsas ekzistensial şəbəkə vasitəsilə həyat proyektini kainat qüvvələrində Yerə iştirakının nəzərdə tutulması görünür. Buradan biz canlı varlığı çox zərif tərzdə, böyük makrokosmik üfüqün mikrokosmik əlavəsi kimi görə bilirik”.¹ Timinieçkanın sözləri yuxarıda dediklərimizə yaxın görünsə də, bir neçə əhəmiyyətli məqamı xüsusi vurğulayaq. Birincisi, söhbət Yerə və canlılığın (iki yaradılmışın) eyni strukturundan, doğmalığından gedir. Yəni hər iki yaradılmış maddi dünya fəvqündə vahid bir struktura malikdir, yaxud biri digərinin tərkib hissəsidir. Bu baxımdan, üzvi hissənin ümumi strukturda öz yerini axtarması, ora qayıtmaq arzusu məntiqli görünür. İkinci diqqət verilməli məsələ, bu ümumi strukturun “bir həyat proyektinin” iştirakçı tərəf olmasıdır: “Öz həyat dünyalarını təşkil etmələrinin fəvqündə canlı fərdlər mahiyyətə canlı mövcudluğun daha geniş ərazisini bölüşürlər”.² Deyilənlərdən nəticə çıxararaq bir daha təsdiqləmək olar ki, yaradılmışlar özləri, mahiyyətlərində duran əsas ideya İdeya aləminin bir nümunəsi olduğu kimi, onların zamanı da əbədiyyətin – ilahi zamanın bir hissəsidir və bunu dərk edən yaradılmış (insan) əbədiyyətdəki öz yerini tutmağa can atır – ilk dəfə aktivləşən nöqtəyə. Bu “can atma” həyatdır, həyat isə “həm də axtarışdır. Sınaq-səhv «metodu» da işləyir, ideya – təcəssüm modeli də. İdeyalar dəyişir, təkmilləşir, həyatın hər bir müəyyən mərhələsində yeni ideyalar və yeni həyat istiqamətləri başlayır.”³ Başqa sözlə desək, insan sanki həyatındakı anları canlandırmaqla və onların daşdığı mahiyyəti öyrənməklə əbədiyyətə yolu axtarır. Və bu axtarış bəzən qısa qapanmalarla, bəzən daha uzunmüddətli proseslə müşayiət olunur. Xatırladaq ki, insan ideyalar kompleksidir və onun idrak prosesinə bu ideyaların da dərk daxildir. Eyni zamanda, insan həm də sosial varlıqdır və onun sosial həyatının açılması da bu idrak prosesində əks olunur. Lakin yuxarıdakı bir fikrimizi təkrar qeyd edək: bir var hər açılan, canlanan nöqtə bütöv ömrün açılmasına xidmət edər, bir də var əksinə, həmin trayektoriya dəyişər, yarımqıç kəsilər. Xəlilov yazır: “Kəsilməz proseslər məhz ayrı-ayrı qapanmalar şəklində olur. Biz müəyyən kiçik hadisələrin nisbətən daha böyük bir çevrə üzərində səpələndiyini, bu çevrələrin də daha böyük bir çevrə (qövs) üzərində müəyyən təx-

¹ *The Unveiling and the Unveiled // The Passion of the Soul in the Metamorphosis of Becoming*, Edited by A.-T. Tymieniecka, Dordrecht-Boston: 2003, s. XXIX.

² Yenə orada, s. XXVIII.

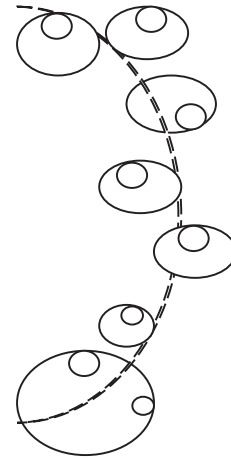
³ Xəlilov, S., “Ömür.” *Fəlsəfə və sosial-siyasi elmlər* 1 (2009), s. 170.

miniliklə səpələndiyini görürük. Kiçik çevrələr kəsilməz proses olaraq bir növ dinamikanın qanunları əsasında baş verir. Böyük qövs ətrafında paylanmanın qrafiki isə statistik prosesi ifadə etdiyindən, ancaq müəyyən təxminiliklə çəkilə bilər”.¹ Bəli, həyat yolu çox rəngarəng olur və kiçik bir səhv addım – düzgün işıqlandırılmayan anın cazibəsinə düşərək əsas xətdən çıxmaq mümkündür. Məhz bu səbəbdən, “ilkın trayektoriyanın mərkəzəqaçma qüvvəsi böyük olmalıdır. Yoxsa kiçik radiuslu hərəkətlərə qatıldıqdan sonra onlara uyub əsas hərəkətə qayıtmamaq, yoldan çıxmaq mümkündür” (*sxem 4*).² İlkın trayektoriyaya qaytaran qüvvə isə imandır.

Zaman-məkan – çevrə-dairə

Deyilənlərdə bir fakt daim ön planda durur və adı zamanla bərabər çəkilir: məkan. Əslində, zaman və məkanın əlaqəsi yeni bir məsələ deyil. Lakin biz bir də fərqli baxış bucağından baxaq.

Əvvəla, belə məlum olur ki, zaman iyerarxiyası və yaranış prosesi bir tək ideyanın “genetik proqramının tədricən reallaşması” və tamamlanmasıdır. S.Xəlilov belə hesab edir ki, hadisənin tamamlanmaq üçün ehtiyacı, ideyanın bu istiqamətdə canlanması, aktivləşməsi, *gözləməsi – situasiya*, lokal mühitdir. “Tamamlanmış sistemdə *gözləmə* olmur. Əksinə, cisim, sistem kənar təsirlərə müqavimət göstərərək öz halını qorumağa çalışır”.³ Tamamlanmış, yaxud “doymuş sistemlərin icbari yolla dəyişdirilməsi – ancaq sistemin dağıdılması sayəsində mümkündür. Gözləmədə olan sistemə isə məhz gözlədiyi komponent əlavə edildikdə tamamlanma baş verir”. Belə nəticə çıxartmaq olar ki, naqis sistemlər

Sxem 4

hərəkətdə, kamil sistemlər sükunətdədirlər. Lakin kainatda daim hərəkət var – ən kiçik orqanizmdən tutmuş böyük qalaktikalara qədər. Bu əsas verir mi ki, deyək: hər şey naqisdir? Axı, Qurani Kərimə, eləcə də digər səmavi kitablara görə, Allah hər şeyi kamil və tam yaradıb. Elə isə uyğunsuzluq nədədir? Xəlilov bir başqa

¹ Yenə orada, s. 171.

² Yenə orada, s.171.

³ Xəlilov, Səlahəddin, “Əbu Turxan təlimində zaman və məkanın eyniyyəti”, *Fəlsəfə və sosial-siyasi elmlər* 5-6 (2008), s. 178.

yerdə bildirir ki, “*zaman – ideyanın maddi təcəssümü prosesinin bir göstəricisidir*”.¹ Məhz bu fikirdən çıxış edərək, təkrar yaradılış prosesinə qayıdaq – hər mərhələ ümumi sistemin tərkibi olmaqla yanaşı, həm də ayrıca bir aləmdir: vəhdaniyyət, rübubiyyət və s. Məsələn, Sührəvərdir yazır ki, Nurlar Nurundan yaranan ilk mücərrəd nur «özlüyündə kasıbdır»², «Nurlar Nurundan yalnız kamilliyə görə fərqlənir»³, yəni Nurlar Nurunun zəti kamil, ilk nurun zəti isə Ona nisbətə naqisdir, çünki yaradılmışdır, mahiyyəti başqasına bağlıdır. Və beləcə mərtəbə-mərtəbə yaranan nurlar üst nurdan daha kasıbdır. Deməli, əks istiqamətdə, yəni idrak prosesində də eyni qanunauyğunluq olmalıdır. Və idrak prosesinin hər mərhələsi tamamlanmalıdır ki, növbəti mərhələ başlansın. Sührəvərdirə görə, yaranan hər nur (varlıq) «Ondan (Nurlar Nurundan – K.B.) ayrılmaq (çıxarımaq) deyil», «Ondan bir şey ayrılmaz», «günəşin şüası yalnız onunla (günəşlə) mövcuddur»⁴, yəni şüa günəşdən müstəqil bir varlıq kimi ayrılı bilməz və var oluşuna görə ona möhtacdır. Belə olan halda, Xəlilovun “gözləmə prinsipi” daha aydın olur. Belə ki, hər yaranmış sistem özlüyündə tamamlanmış olsa da, ilkin ideyaya nisbətə naqisdir və tamamlanmağı gözləyir, ona can atır. Göstərdiyimiz sxemdə də açıq görünür ki, əsas çevrə tamamlanmayana qədər digər əsas çevrə başlaya bilməz. Məhz bundan çıxış edərək kamilliyin nisbi olmasını, eyni zamanda, bütün yaradılmışlarda hərəkətin mövcudluğunu qeyd edə bilərik. Yuxarıda qeyd etmişdik ki, ideyanın daşıyıcısı zamandır və aktivləşən hər indi məkanın daha da genişlənməsinin, ideyanın bir haldan başqasına keçməsinin – tamamlanmasının göstəricisidir.

İkincisi, bir şeyin dərk, anlaşılması, açıqlanması zaman tələb edir – insanın zamanı həmin şeyi tam əhatə etməli, tutmalıdır.

Zaman bitəndə idrak prosesi də tamamlanmış olur. Əks halda, yəni zaman yarımçıq qalırsa, deməli idrak prosesi bitə bilməz. Və onun bitməsi üçün həmin şeyin dərkinə təkrar-təkrar qayıdır. Sufinin eyni halı bir neçə dəfə yaşaması və hər dəfə daha dərin şeyləri əxz etməsinin mahiyyətini də bununla izah etmək mümkündür. Yəni insanın dərk edəcəyi bir şeyi və ya hadisəni dərk eləməsi üçün həmin

¹ Xəlilov, Səlahəddin, “İdeya və maddi təcəssüm”, *Fəlsəfə və sosial-siyasi elmlər* 1-2 (2003), s. 130.

² Suhrawardi, Shihab ad-Din Yahya, *Macmu'a dum musannafat*, Ed. H. Corbin. Tehran: 1952, s. 128.

³ Yenə orada, s. 127

⁴ Yenə orada, s. 128-129.

şey tamamilə zaman xətti ilə əhatə olunmalı – dairəyə alınmalıdır. Maraqlıdır ki, Haydeggerin şərhindən belə məlum olur ki, Hegel də eyni mövqedə durmuşdur: “Hegel zaman və məkanı yanaşı qoysa da, bunu səthi eləmir: məkan, “həm də zaman”. Bu “həm də” ilə fəlsəfə mübarizə aparır. ... Məkan zamandır, yəni zaman məkanın “həqiqətidir”. Əgər məkan dialektik olaraq olduğu kimi düşünülərsə, məkanın bu varlığı Hegelə görə zaman kimi açılır”.¹ Deməli, bir növ zaman həmin ideyanın məkanını təyin edir. Məhz zamanla əhatə oluna bilən bir şey dərkolunandır. Başqa sözlə desək, insan öz zamanı ilə əbədiyyətdən müəyyən bir məkanı – ideyanın tutduğu yeri “dairəyə alır”, özünüküləşdirir və dərk edir. Təsadüfi deyil ki, Allahın dərkolunmazlığı da onun zamanla əhatə oluna bilməməsi ilə əlaqəlidir. Dünən-indi-sabah dərk olunan məkanın mərhələləridir. Hər hal mütləq özündən əvvəlkinin nəticəsi, sonrakı hal üçün səbəb olmalıdır. Zaman da belədir. Belə olan halda, Səlahəddin Xəlilovun sözlərinin mahiyyəti açılır: “Zaman məkanın matrisası, məkan zamanın ən kəsiyidir”.² Bəli, bir zaman xəttinin içindəki nöqtələrin hər birinin açılmaq imkanı olan məkan kimi nəzərə alsaq, zamanın məkanların necə matrisası ola biləcəyi məsələsi də aydınlaşar. Xatırladaq ki, yaradılış prosesində (*sxem 3*) hər yeni məkan zaman baxımından (yuxarıdan aşağı) bir nöqtənin açılmış halıdır. Aşağıdan yuxarı isə insan öz idrak qabiliyyəti ilə həmin məkanı ehtiva etdikdən sonra növbəti məkana keçmək imkanı qazanır. Xəlilovun dediyi kimi, “İnsan da məhz həmin anda var ola bildiyi üçün, *indi* həm də keçmiş və gələcəyi özündə saxlayan və canlandıran *aktiv məkandır*. Özündən əvvəl və özündən sonra *indi-dən* qaynaqlanır. “Keçmiş (deməli, həm də gələcək – K.B.) “*indi-nin* virtual məkanı”dır.”³

Dəqiqləşdirilməli olan daha bir məsələ isə zamanın bir nöqtə kimi məkana - açılmış nöqtəyə nisbətidir. Hegeli şərh edən Haydegger yazır: “Məkan içində müəyyən edilən nöqtələrin mücərrəd çoxluğuudur. Məkan onlarla parçalanmır və onlardan da yaranmır... Məkan bir-birindən kənarında bir-birinə laqeyd olan nöqtələr çoxluğuudur. Lakin məkan nöqtə deyil.”⁴ Deyilənlərlə öz düşüncələrimiz arasında kiçik bir paralel aparaq: a) əgər zaman məkanın həqiqətidirsə, bu nöqtələri zaman kimi qəbul etmək olar və b) nöqtə zamandır və onun açılması son nəticədə bir çevrə ola-

¹ Heidegger, Martin, *Being and Time*, s. 481.

² Xəlilov, Səlahəddin, “Əbu Turxan təlimində zaman və məkanın eyniyyəti”, *Fəlsəfə və sosial-siyasi elmlər* 5-6 (2008), s. 176.

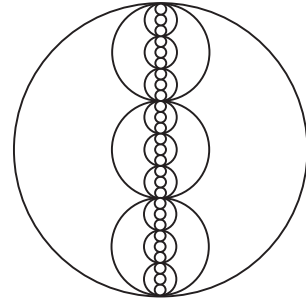
³ Yenə orada, s. 176-177.

⁴ Heidegger, Martin, *Being and Time*, s. 481.

raq müəyyən bir yeri əhatəyə alırsa və məhz həmin yer məkan olaraq tanınırsa, məkan həqiqətən də nöqtə deyil. Lakin burada bir uyğunsuzluq da görünür: bəs sözü gedən məkan, yəni bu zamanların cəmləşdiyi məkan haradır. Özündən böyük zamanın əhatə etdiyi yer. Əslində, buna nümunə kimi Kuzanlının sxemini göstərmək olar (sxem 5). Burada Kuzanlı Tək Allahdan tutmuş kainata və bir fərdə qədər göstərməyə çalışır.¹ Və burada Haydeggeri düşündürən bir məkan daxilindəki nöqtələr çoxluğu aydın görünür, sadəcə burada nöqtələr bir-birinə laqeyd görünür. Çünki bu bir fərdin təmsalında göstərilən sxemdir.

Göründüyü kimi, *indi*-də zaman və məkan eyniləşməklə yanaşı, həm də bir-birlərini tamamlayırlar. Bu baxımdan, hər hansı hadisənin konturları, yaxud həmin hadisənin bütövlüyü “zamanca (başlanğıcdan sona qədər) və məkanca (bir mühitin yeni mühitə keçdiyi sərhədlər daxilində) müəyyənləşir”.

Deyilənlərdən daha bir qaranlıq məqama da işıq düşür: ilahi zamanla bəşəri zamanın fərqi. Qurani Kərimdə yazılır: "O, göydən yerə qədər olan bütün işləri idarə edir. Sonra da (bu işlər) sizin saydığınız (illərdən) min ilə bərabər olan bir gündə Ona doğru yüksəlir (Quran 32/5), yaxud "Bizim bir günümüz sizin min ilinizə bərabərdir" (Quran 22/47 və 32/5), başqa bir ayətdə isə "Bizim bir günümüz sizin əlli min ilinizə bərabərdir" (Quran 70/4) deyilir. Min il, yaxud əlli min – bunlar fərqi göstərmək üçün bir rəmz də ola bilər, özündə hansı isə həqiqəti daşıyan bir rəqəm də. Biz isə söhbəti sadəcə fərqi özünə yönəltmək istəyirik. Əslində, bizim sxemə baxanda da vertikal xəttin məsələn, beş santimetrinə dairənin və onun əhatə elədiyi çevrənin böyüklüyü adi gözlə də görülür. Bu həm də o deməkdir ki, hətta insan qeyri-maddi aləmlərin həqiqətlərini dərk etmək iddiasında olanda belə o, bir insandır və zamanı buna uyğundur. Bununla belə, sxemdə çox əhəmiyyətli bir an da vardır – bəşəri zaman oxunun ilahi zamanla kəsişdiyi an – bu, insanın idrak xəttinin kulminasiya anıdır. Bu, tam vəhdət və ilahi həqiqətlə ünsiyyət, tək həqiqətin müşahidəsi anıdır. Onu da vurğulayaq ki, bu andan sonra insan geni dönür və deyəcəyi hər söz mahiyyətdən aşağıda və ondan naqis olur, çünki başqa ölçülərə aiddirlər. Bu səbəbdən, təsəvvüfdə həmin halın təsvirlərinin sirr saxlanması tövsiyə edi-

¹ Nicholas of Cusa, *De Coniecturis (On Surmises)*, Hamburg: 1972, s. 195-196.

lir. Mənsur Həllac yazır: «Kim deyirsə Onu öz varlığımla tanıdım, iki əbədi varlıq ola bilməz...».¹ Belə güman etmək olar ki, «Ənə'l-Həqq» də həmin anın ifadəsidir: Həllac öz *indi*-si ilə deyil, ilahi zamanın *indi*-si ilə danışır. Bundan əlavə, məlumdur ki, peyğəmbərlərin həyatında, yaxud sufilərin kəramətlərində də uzun bir hadisə bir göz qırpımında baş verə bilər. Bunun ən gözəl nümunəsi, Məhəmməd Peyğəmbərin meracıdır. Lakin burada çox aydın bir cavab var: insan öz bəşəri zamanının hüdudlarından çıxıb ilahi zamana keçdiyi an bu, baş verir. Bu hal isə yalnız İlahi qüdrətlə baş verir, yəni Yaradan yaratdığı öz zaman oxu boyunca hərəkət etdirir. Bu isə təsəvvüfdə məlum olan fəna halıdır. Və biz *fəna-bəqa nədir?* sualına belə cavab verərik: *insan zamanından ilahi zamana keçid.*

Nəticə

Beləliklə, araşdırmamızı yekunlaşdıraraq qeyd edək ki, baxış bucaqlarının sayı qədər müxtəlif izahları olan zaman kateqoriyası haqqında qəti bir qərar vermək, demək olar ki, mümkün deyil. Bunu nəzərə alaraq, biz öz düşüncələrimiz üçün nisbətən konkret bir yanaşma tərzini seçdik – sufi dünyagörüşündən çıxış edərək Səlahəddin Xəlilovun zaman haqqında düşüncələrini şərh etmək. Nə üçün məhz Xəlilovun? Çünki məhz bu filosofun görüşündə həm Qərb, həm də Şərq düşüncə tərzini izləmək mümkündür.

Əvvəla, bir daha təsdiqləndi ki, həqiqətən, zaman birölçülü deyil – fərqi yoxdur, üfüqi və ya şaquli. Təhlillər göstərdi ki, zaman bölgüsü hər iki istiqamətdə mövcuddur və daha vacibi, onları əhatə edən çevrə boyunca da hərəkəti mövcuddur. İnsanın idrak qabiliyyətindən asılı olaraq *indi* şaquli istiqamətdə də ola bilər, üfüqi də. Çünki potensial olaraq onlar *indi*-də mövcudurlar. Bu insanın bir matrisa kimi hər istiqamətdə gedib öz zamanını yaşamaq və dərk etmək qüdrətinə malik olması qənaətini təsdiqləmiş olur. Onu da vurğulayaq ki, zamanı məhz kompleks şəkildə, yəni həm şaquli, həm üfüqi, həm də çevrə boyunca qəbul etməklə onun haqqında tam bilgi və təsəvvür əldə edə bilərik.

İkincisi, *indi* sadəcə keçmiş və gələcəyi, yəni zaman oxunu deyil, həm də ideyanı öztündə ehtiva edir. Başqa sözlə desək, *zaman ideyanının daşıyıcısıdır*. Eyni fikrə fərqli filosoflarda rast gələsək də, Xəlilovun versiyası, yəni *indi*-nin sadəcə

¹ Hallaj, Abu'l-Mugis Husein Mansur, *Kitab at-Tawasin*, Ed. L.Massignon, Paris: 1913, s.71-72.

maddi dünya çərçivəsində qalmayıb, ilahi aləmə də yolunun açıq olması bizə imkan verir iddia edək ki, insan zaman xəttində azaddır və idrak proses bu xəttə müvafiq irəliləyir – nə qədər artıq *indi* kəşf edərsən, bir o qədər məkanın genişləner, hətta maddi dünya fəvqünə də yüksələ bilərsən. Və insanın *indi-si* ilahi zaman oxu ilə üst-üstə düşdüyü an insan ilahi zaman kəsiyinə keçə bilir. Bu, yuxu, meditasiya və s. hallarda insanın olduğu zamanla real həyatla uyğunsuzluğun izahı da ola bilər.

Nəhayət, üçüncüsü, *indi*-nin bir nöqtə kimi qəbul edilməsi mikrokosmdan makrokosma keçid prosesinin izahlarından da biri ola bilər. Axı, insan məhz müəyyən anda onun üçün kəşf edilən həqiqətin arxası ilə getməklə Universal həqiqətə çıxır. Başqa sözlə desək, bir nöqtənin açılıb çevrə halına gəlməsi sadəcə bir həndəsi fiqurun dəyişməsi deyil, insanın öz potensialını – zaman və məkan vəhdətini açma bilən tək varlıq olduğunu dərk etməsidir. Buradakı əhəmiyyətli məqamlardan biri isə zaman oxunun insanın idrak potensialını təyin etməsidir - insan aktivləşdirə bildiyi *indi*-ni dərk edir və bu proses insanın ilkin mənbəyinə, yəni ilahi aləmə qədər yüksələ bilər. Və onun idrak trayektoriyasını, yəni üfüqi və məhdud bir çərçivədə: keçmiş-hazırkı-gələcək, yoxsa çevrə boyunca getməsinə onun zamanı müəyyənləşdirir.

Ədəbiyyat

Hallaj, Abu'l-Mugis Husein Mansur. *Kitab at-Tawasin*. Ed. L.Massignon. Paris: 1913. Print.

Heidegger, Martin. *Being and Time*. Trans. J. Macquarrie & E. Robinson. Oxford: Blackwell, 2001. Print.

Izutsu, Toshihiko. "Introduction." *Al-Qabasat* by Mir Damad. Montreal: McGill University, 1977. Print.

Khalilov, Salahaddin, "Əbu Turxan təlimində zaman və məkanın eyniyyəti." *Fəlsəfə və sosial-siyasi elmlər* 5-6 (2008): 176-79. Print.

---, "Hər insanın üç dünyası." *Fəlsəfə və sosial-siyasi elmlər* 1 (2011): 203-4. Print.

---, “İdeya və maddi təcəssüm.” *Fəlsəfə və sosial-siyasi elmlər* 1-2 (2003): 121-40. Print.

---, “İnsan – Matrisa.” *Fəlsəfə və sosial-siyasi elmlər* 4 (2004): 115-18. Print.

---, “Ömür.” *Fəlsəfə və sosial-siyasi elmlər* 1 (2009): 170-71. Print.

Mawlana. "The Song of the Reed." Book 1, line 4. Trans. by R.Nicholson. *Daru'l Masnavi of the Mevlevi Order*. Web. 10 April 2017. <<http://www.dar-al-masnavi.org/reedsong.html>>

Mir Damad, Muhammad Baqir. *Al-Qabasat*. Montreal: McGill University, 1977. Print.

Nicholas of Cusa. *De Coniecturis (On Surmises)*. Hamburg: Meiner, 1972. Print.

Plato. “Timaeus.” *Complete Works by Plato*. Ed. John M. Cooper. Cambridge: Hackett Publishing Company, 1997. 1224-92. Print.

Plotinus. *Enneads III*. Trans. A.H. Armstrong. Harvard University Press, 1967. Print.

Suhrawardi, Shihab ad-Din Yahya. *Macmu'a dum musannafat*. Ed. H.Corbin. Tehran: 1952. Print.

Tymieniecka, Anna-Teresa. “The Unveiling and the Unveiled.” *The Passion of the Soul in the Metamorphosis of Becoming*. Ed. A.-T.Tymieniecka. Dordrecht-Boston: Kluwer Academic Publisher, 2003. XXI-XLIV.

Kant, Immanuel. *Critique of Pure Reason*. Ed. Pual Guyer and Allen W. Wood. Cambridge: Cambridge University Press, 1998. Print.

Konul Bunyadzade

Thoughts of Time
(abstract)

In the article the time is considered in non-traditional context. The main aim of research is to seek the relation between the time and the idea and its influence to the life of the human being. The attention will be focused on the parallels between the now=an idea and the eternity= the world of ideas.

Firstly, we will compare the thought of the Western and the Eastern philosophers on past-present-future and the horizontal and vertical time division. Inasmuch as the human being is the material and divine being, he should take it into consideration in his life. It will help him to discover new potential stages in his

thought. It will also open a new view to the phenomenon of pre-human and post-human and his relation with the Logos or Divine world.

Secondly, we will consider the process of development of the human being and construct a triangle idea-time-place. We will compare the thoughts of Mir Damad, Hiedegger and Salahaddin Khalilov about the time. It will light the process of transition of the human being from the time of the material world to the Universal time. On this basis we will offer the thesis that the place is the idea covered by the time.

Keywords: *Time, Cosmos, Idea, Circle, Point, Tymieniechka, Post-Human, Pre-Human, Khalilov.*

Кенуль Буньядзаде

**Размышления о времени
(резюме)**

*В статье время рассматривается в нетрадиционном контексте. Главная цель исследования найти связь между временем и идеей, а также его влияние на жизнь человека. Основное внимание уделяется параллели **теперь=идея** и **вечность=мир идей**.*

Во-первых, в статье изучаются мысли западных и восточных философов о последовательности прошлое-настоящее-будущее, затем вертикальная и горизонтальная величины времени. Ввиду того, что человек является и материальным и духовным существом, он может воспользоваться этим своим преимуществом и в своем процессе познания. Так, это поможет ему открыть новые потенциальные уровни идей. Это также сформировывает новое видение феномена пре-человек и пост-человек и их связь с Логосом или Божественным миром.

Во-вторых, в статье рассматривается процесс развития мышления человека в триаде идея-время-пространство. Здесь, сравниваются размышления о времени таких философов как Мир Дамад, Хайдеггер, А.-Т.Тыменецка и Салахаддин Халилов. Это проливает свет на умение человека переходить из материального времени в Универсальное время. На этой основе, в статье предлагается тезис о том, что пространство – это идея, ограниченная временем.

Ключевые слова: *время, космос, идея, точка, круг, А.-Т.Тыменецка, С.Халилов, пре-человек, пост-человек.*